

CONCEPTUL DE PHYSIS ÎN SCRIERILE LUI HERACLIT DIN EFES ȘI ARISTOTEL

Dan-Tudor IONESCU²⁰
dantudorionescu@gmail.com

ABSTRACT: This small study is an attempt to underline some important concepts and ideas in Greek philosophy and in European culture. Platonic words such as *idea* and *eidos*, Aristotelic technical terms like *morphe*, *energeia*, and *hyle* have left their indestructible imprint on Western civilization and afterwards on the global civilization. We are all now heirs to the civilization of Ancient Greece and one of its main contribution to the history of science and philosophy is the creation of the concept of *physis* (nature) that includes mankind; however, the human being, man and woman alike, are also conceived as agents and thinkers in the European and Western civilization; one of the objects of reflection for humankind remains *physis*, be it the *kosmos* or human nature. This is, at least partially, a legacy of Ancient Greece.

KEYWORDS: *physis, kosmos, logos, pyr, energeia*

Introducere

Motivația scrierii acestui mic studiu este de a prezenta, în formă coerentă, o serie de idei ale mele despre apariția și utilizarea în filozofia Greciei antice a unor concepte-cheie nu doar pentru dezvoltarea ulterioară a filozofiei și științelor din Grecia clasică și elenistică, ci și pentru întreaga dezvoltare a filozofiei și științei *in genere* în cadrul culturii și civilizației europene. Cel puțin în două rânduri după epopeea militară a lui Alexandru Macedon, prima dată sub egida Imperiului Roman și cea de-a doua dată începând cu epoca Cruciadelor și a Reconquistei iberice din veacul al XI-lea p. Chr. și până în zilele noastre (cu diverse etape, desigur), civilizația europeană de factură occidentală și de matrice esențialmente greco-romană (dar

---

20 Doctor în istorie, asistent de cercetare la Biblioteca Metropolitană București.

modelată de aportul culturilor celtice și germanice, de Creștinism și de influențe elenistico-orientale prin intermediul Imperiului Bizantin și al lumii islamice de sorginte culturală irano-greco-siriano-babiloniano-arabă, cu puternice influențe indiene, *vide* cifrele zise arabe și de fapt indiene) s-a impus ca model cultural dominant asupra lumii circummediteraneene și apoi asupra întregului glob.

Consider că explicarea acestui proces istoric foarte complicat, care a cunoscut diverse etape de expansiune și respectiv de contracție, poate fi făcută nu doar prin dezvoltarea de către culturile Europei Occidentale a unor tehnologii și organizări militare, politico-administrative și a unor sisteme socio-economice mai performante decât cele ale altor civilizații ale Lumii Vechi și ale Lumii Noi cu care europenii s-au confruntat, culturi asiatice, africane și amerindiene care erau sub multe aspecte la fel de strălucite precum culturile europene cuceritoare; ba chiar, pentru o serie de civilizații asiatice (cea a Islamului Clasic al secolelor IX–XIII p. Chr., sau civilizațiile multimilenare ale Indiei și Chinei, de ex.), aceste aspecte amintite mai sus se dovedeau superioare civilizației tinere a Occidentului medieval (sec. IX–XIV) și chiar civilizației mixte eurasiatice a Imperiului Bizantin. Au fost avansate numeroase explicații pentru dezvoltarea civilizației vest-europene care și-a impus dominația asupra întregii lumi, începând cu epoca Marilor Descoperiri Geografice (secolele XV–XVI) și, între finalul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea, a considerat concepția sa despre lume ca superioară viziunilor despre om, cultură și societate ale civilizațiilor anterioare, fie ele europene sau non-europene: de la superioritate militară și organizațională (politică și economică) la dezvoltarea unei paradigme raționalist-științifice asupra Naturii (din Renaștere și trecând prin Revoluția Științifică a secolului al XVII-lea), care va duce la Revoluțiile Industriale succesive din secolele următoare și în final la lumea începutului secolului al XXI-lea, și până la explicații de natură spirituală și religioasă (Monoteismul iudeo-creștin); avem prin urmare o gamă foarte largă de explicații plauzibile asupra acestei serii de fenomene istorice.

Am avea nevoie de firul Ariadnei pentru a ne descurca în labirintul acestui proces istoric care este aproape trimilenar deja. De aceea, întoarcearea la izvoarele sigure cele mai îndepărtate în timp ale civilizației europene și anume la vechii Greci este un început bun pentru un demers istoriografic având drept obiectiv înțelegerea cauzelor expansiunii cultural-civilizaționale de origine europeană la nivelul întregului glob. Apariția conceptului

de *physis* (φύσις, natură a lumii sau fire a lucrurilor) la vechii filozofi greci presocratici și dezvoltarea lui la Aristotel este poate un bun exemplu despre cum apariția unor concepte și al unui mod specific de a gândi asupra lumii va pune bazele unei civilizații care va crea gândirea științifică și, peste secole și chiar milenii, va cuceri lumea. Autorul acestor rânduri, cu modestie, înclină mai degrabă spre explicația de natură intelectuală (mental-volitivă) și spirituală, care explică succesul ca și declinul tuturor civilizațiilor umane, inclusiv al celei europene și occidentale.

Am spus că de două ori în istorie, înainte de victoria Creștinismului asupra religiilor anterioare ale Europei, prima oară prin cucerirea macedoneană a Balcanilor și apoi a Imperiului Perșilor Ahemenizi sub Filip al II-lea al Macedoniei și sub domnia fiului acestuia Alexandru cel Mare și a doua oară prin unificarea spațiului din jurul Mării Mediterane prin spada legionarilor romani care o vor transforma în *Mare Nostrum*, civilizația elenică și apoi greco-latină vor deveni dominante pentru mai multe secole pe vaste spații geografice care depășeau, atât în Europa cât și în Asia, spațiul mediteranean *stricto sensu*. Cuceririle ostașilor greco-macedoneni ai lui Alexandru cel Mare vor duce la difuzarea civilizației vechi grecești din Balcani la hotarele Asiei Centrale și Indiei, iar de la Indus și din munții Afganistanului limba Greacă veche în faza sa de dezvoltare numită κοινή (comună) va deveni *lingua franca* până la Coloanele lui Hercule (Gibraltar) și din Pontul Euxin (Marea Neagră) până în Egipt și Cyrenaica; prin sinteza dintre cultura greacă și culturile deja bimilenare și trimilenare ale Orientului antic (în principal egipteană, anatoliană, siro-feniciană, asiro-babiloniană, iraniană și indiană) va apărea civilizația elenistică, care va fi preluată de Imperiul Roman și transformată în ceea ce numim uzual drept civilizație romană (deși termenul corect ar fi mai degrabă cel de civilizație greco-romană/elenistico-romană, greco-latină sau chiar greco-italică antică). Roma va domina din Britannia, Pannonia, Dacia și de la hotarele spațiului germanic până în nordul Africii și de la fațada atlantică a Europei până în Armenia, Assyria și Mesopotamia (Babylon). Acest proces istoric îndelungat, care a pus bazele civilizației europene, are însă origini mult mai adânci decât secolul al IV-lea a.Chr., atunci când Macedonia lui Filip al II-lea și Alexandru Macedon devine o superputere a Balcanilor și cucereste Asia Ahemenizilor Perși și Egiptul, iar Roma devine o putere militară redutabilă în centrul Italiei. „Părintele Istoriei”, Herodot din Halicarnass, considera în Cartea I a Istoriilor sale, că străvechiul conflict dintre Europa

și Asia este mai vechi chiar decât Războiul Troian, iar Războaiele Medice care au opus unele cetăți grecești precum Atena, Sparta, Thespieae sau Plataea, colosului politico-militar persan, în prima jumătate a secolului al V-lea p. Chr., sunt numai un episod cu care Herodot însuși sau mai bine zis generația precedentă lui fusese contemporană. Herodot nu înțelegea desigur, prin Europa, altceva decât Europa cetățitor grecești din Grecia continental-peninsulară și din insulele Mării Egee.

Totuși, schimbul intercultural dintre Europa preelenică și apoi greacă și Asia fusese foarte intens cu mult înainte de Herodot și chiar de Homer pe ambele țărmuri ale Egeei; străvechile civilizații din Anatolia, Mesopotamia, nordul Siriei, dar și din Fenicia (Liban) și Egipt influențaseră civilizațiile succesive care vor apărea în mileniul al II-lea a.Chr. în spațiul helladic și egean: cultura Cretei minoice, cultura cicladică, cultura miceniană și apoi, în primele trei sau patru secole ale mileniului I a.Chr., cultura greacă. După expansiunea războinică a Aheilor Micenieni și apoi a populațiilor grecești (Ionieni, Eolieni, Dorieni) și balcano-egeice (Frigieni, proto-Armeni) spre Asia Mică în secolele XIII–XI a.Chr. (parte a ceea ce istoricii numesc „Marea Migrație Egeică”, iar izvoarele egiptene din sec. XIII–XII a.Chr. denumesc drept „Popoarele Mării”), vor apărea cetățile grecești din vestul Asiei Mici, care, pe parcursul perioadei obscure (sec. XII–IX a.Chr.) dintre căderea civilizației miceniene și formarea civilizației Greciei perioadei arhaice (sec. VIII–VI a.Chr.), vor asigura puntea de comunicare dintre Asia și lumea elenică care era pe atunci *in statu nascendi*. Ionienii Asiei Mici vor asimila numeroase idei aduse în cetățile lor de către neguțătorii și piraiții Carieni și Fenicieni. Mercenari Carieni și Ionieni din Asia Mică vor fi soldați („oamenii de bronz” *i.e.* hopliți cu armament complet) ai lui Psammetich din Sais în Egiptul secolului al VII-lea p. Chr. Ionienii vor circula între secolul al IX-lea și cel de-al VII-lea a.Chr. în tot Levantul (Orientul Apropiat) până în Egipt. Era perfect normal ca primele idei din cultura Greciei antice despre apariția și dezvoltarea Universului să apară prima dată în Ionia²¹.

21 Jean Hatzfeld, *Histoire de la Grèce Ancienne*, Payot, Paris, pp. 93–94 ; Horia Matei, *O Istorie a Lumii Antice*, Editura Albatros, București, 1984, pp. 27–30, pp. 81–88 și pp. 195–204 pentru această perioadă de „Dark Age” a lumii vechi grecești și a relațiilor ei cu civilizațiile din Anatolia, Egipt, coasta Levantului și „Semiluna Fertilă”. Lucia Wald; Dan Slușanschi; Francisca Băltăceanu (colab.), *Introducere în Studiul Limbii și Culturii Indo-Europene*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, pp. 87–92 și pp. 119–153, pentru etnogeneza sau mai bine zis etnomorfoza greacă și respectiv pentru Frigieni, Hittiți și Armeni.

Perioada secolelor VIII–VI a.Chr. va reprezenta pentru (pe atunci) foarte tânăra civilizație greacă o epocă crucială: este era mării coloni-zări grecești care va produce o metamorfoză profundă a lumii grecești, până atunci destul de închisă în sine, după căderea civilizației miceniene și perioada obscură care a urmat (Grecia „epocii eroice” a secolelor XII–IX a.Chr.). Negustorii fenicieni și primele *πόλλεις* ioniene din vestul Asiei Mici erau singurele punți care mai funcționau în această perioadă (sec. XII–IX a.Chr.) între populațiile grecești și Orientul Apropiat (*πόλλεις* ioniene dezvoltate la stadiul de cetăți probabil din secolele IX–VIII a.Chr., deși migrația și colonizarea Aheilor și Ionienilor pe țărmul de vest al Anatoliei, dacă credem surselor hittite și egiptene, era din sec. XIV–XIII a.Chr. și migrația Grecilor Ionieni dinspre Attica și Eubeea spre coasta de vest a Anatoliei s-a accentuat în secolele XII–X a.Chr., sub impactul „întoarcerii Heraclizilor” și al pătrunderii Dorienilor spre sudul Greciei continentale, spre insule și spre sud-vestul Asiei Mici; aceasta dacă scrierile lui Herodot și Tucidide, respectiv prima carte a „Istoriilor” și începutul primei cărți a „Războiului Peeloponeziac” conțin tradiții istorice grecești cu un nucleu tare de adevăr). Secolul al VIII-lea a.Chr. reprezintă un punct de turnură pentru lumea greacă și europeană în general: este veacul în care vechii Greci redescoperă scrierea (Minoicii Cretani aveau atât o scriere pictografic-ideografică nedescifrată cât și un silabar numit linear A, iar Aheii Micenieni aveau un alt silabar numit linear B), prin adoptarea și adaptarea alfabetului fenician, care va deveni alfabetul grec sau mai bine zis izvorul diferitelor alfabet grecești antice și care vor deveni alfabetul etrusc, osc (sabellic), și respectiv latin (roman) din Italia. Un alfabet nord-etrusc (sau oricum nord-italic ori din Rhaetia) va forma poate baza alfabetului runic germanic (vechiul și noul Futhark) din zorii Evului Mediu. Limba gotică (est-germanică) va fi notată din secolul al IV-lea p. Chr. de către Wulfilas (Ulfila), creștinatorul Goșilor, într-un alfabet mixt derivat din cel grecesc, latin și runic. Prin urmare, prin alfabetul latin (inclusiv variantele sale medievale, scriere carolingiană/minuscula carolină, gotică/Fraktur, etc.) și prin alfabetele slave (glagolitic și chirilic, create în secolele IX–XI p. Chr.), alfabetul grec va sta la baza tuturor alfabetelor actuale din Europa²².

22 Ovidiu Drimba, *Istoria Culturii și Civilizației*, Editura Științifică și Enciclopedică, vol. I, București, 1985, pp. 494–495, 515–521, 525–540, 700–704; vol. II, 1987, p. 123 și pp. 128–129. *Vide et* Lucia Wald; Dan Slușanschi; Francisca Băltăceanu (colab.), *Introducere în*

Secolul al VIII-lea a.Chr. este foarte important pentru cultura europeană și din alt punct de vedere. Este perioada atestării scrise în scurte inscripții a versurilor aparținând unor cânturi din poemele homerice, *Iliada* și *Odiseea*. Indiferent de existența sau non-existența unui poet unic numit convențional Homer, creator al ciclului epic homeric (o colecție de poeme eroice dintre care *Iliada* și *Odiseea* sunt singurele ajunse la noi într-o formă foarte apropiată de cea originară), aceste poeme epice care reprezintă probabil o sinteză a unor mituri, legende și cânturi eroice mult mai vechi, create de generații succesive de aezi și rapsozi, unificate poate apoi de un singur poet de geniu, reprezintă actul de naștere al literaturii grecești și totodată al literaturii europene. Tot din secolul al VIII-lea a.Chr. (anul 776 a.Chr. conform cronologiei moderne) datează prima atestare a Jocurilor Olimpice, care vor fi un simbol al pelenismului până în A. D. 393 (finele secolului al IV-lea p. Chr.), când vor fi interzise ca manifestări atletice și de cult păgâne de către împăratul roman creștin Theodosius I cel Mare. Din secolul al VII-lea a.Chr. avem poemele lui Hesiod, *Theogonia* (Θεογονία, culegere de mituri cosmogonice și cosmologice grecești despre apariția Universului, despre succesiunea diferitelor generații de zei și despre apariția omului pe Pământ) și respectiv *Erga kai hemerai* / Ἔργα καὶ ἡμέραι (*Munci și zile*), o colecție de sfaturi și îndemnuri privind agricultura și buna înțelegere fraternală, adresate de Hesiod fratelui său. Atât poemele homerice cât și poezia lui Hesiod (mai ales *Theogonia*, dar implicit și *Munci și zile*) conțin *in nuce*, cel puțin embrionul unei filozofii (atât al unei filozofii de viață, deci o etică și o axiologie, pe baza căreia avem o morală practică, cât și o cosmogonie și cosmologie, conform vizunii asupra nașterii lumii și a zeilor, din *Theogonia* lui Hesiod)²³.

Secolele VIII–VII a.Chr. vor aduce și alte fenomene în cadrul lumii grecești: apariția cetății-stat (πόλις) și reforma hoplitică, revoluția din arta militară greacă care va înlocui luptele singulare dintre campioni eroici

---

Studiul Limbii și Culturii Indo-Europene, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, pp. 41, p. 50, 54–55, 66–68, 87–89.

23 Adelina Piatkowski, „Cuvânt introductiv”, în Homer, *Iliada*, Editura Albatros Lyceum (Traducere în metrul original de G. Murnu, Note și Comentarii de D. M. Pippidi, Editura pentru Literatură Universală, 1967), București, 1973, vol. I, pp. V–XXVIII și vol. II, „Referințe Critice” (Paul Mazon, Romul Munteanu, Albin Lesky, D. M. Pippidi, André Bonnard, N. I. Barbu), pp. 259–268; D. M. Pippidi, „Introducere”, în Homer, *Odiseea*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă (Traducere în românește de G. Murnu; Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi), București, 1956, pp. 5–26.

regali sau aristocrați ori dintre foarte mici grupuri de combatanți de elită (care luptau de regulă cu arme de bronz și fier pentru luptă apropiată, fiind purtați la locul luptei de care ușoare cu două roți sau venind călare) prin confruntarea dintre două falange de infanteriști greu înarmați. Acest fenomen militar va produce o revoluție în practica și gândirea politică greacă a epocii: regii care erau o relicvă a epocii miceniene și aristocrații care erau reprezentativi pentru „epoca eroică” anterioară secolului al VIII-lea a.Chr. sunt substituiți treptat într-o mare parte a lumii grecești de către regimuri de guvernare aristocratico-timocratice, vechea aristocrație de sânge („Cavalerii” Greciei antice) trebuind să împartă puterea de guvernare a cetății cu o categorie socio-economică medie în ascensiune, de mici proprietari și proprietari funciari medii care își puteau permite achiziționarea, posesia și întreținerea unei panoplii hoplitice și puteau să dedice din timpul lor de muncă o perioadă necesară antrenamentului militar. De asemenea, tot această perioadă a secolelor VIII–VI a.Chr. (mai ales sec. VII–VI a.Chr.) va asista la difuziunea coloniilor grecești în tot bazinul Mării Mediterane și al Mării Negre, din Cipru, sudul Asiei Mici și nordul Siriei până în Spania, sudul Galliei, Sicilia și sudul Italiei (*Magna Graecia*), de la Naucratis în delta Nilului și Cyrene din Libya până în nordul Pontului Euxin, la gurile Bugului și Niprului (Olbia), în Crimeea (Pantikapaion) și în Marea de Azov la gura Donului (Tanais). Această deschidere spre lume a culturii grecești, „fiică a foamei” conform expresiei consacrate a lui Pierre Chaunu din cartea sa *Aventura Greacă*, va produce desigur conflicte interne și inter-statale în nou formatul cadru al cetăților grecești; regimuri aristocratice și timocratice vor fi temporar înlocuite de tiranii și oligarhii, care vor fi răsturnate la rândul lor. Atena va face primii pași spre regimul democratic antic, în timp ce Sparta se va închista treptat în regimul ei mixt și militarist de guvernare (dublă regalitate ereditară, consiliu aristocratic și adunare a poporului în arme: *Basileia* Agiazilor și Eurypontizilor, *Gerousia* și *Apella*, plus instituția eforilor). Theba din Beoția sau Argosul din Peloponez vor rămâne cu regimuri aristocratice, iar zone întinse din lumea greacă (Arcadia, Elida, Acarnania, Ambracia, Etolia, Thessalia, sudul Epirului și al Macedoniei, Focida, Locrida, Dorida continentală) practic nu vor trece la regimul *polis*-ului, ci vor fi bazate în continuare pe *ethnos* (εἰς ἄνθρωποι, grup etnic sau tribal, de fapt un mic popor care locuiește dispersat în sate și elita sa domină teritoriul din citadele sau conace aristocratice). Toate aceste metamorfoze ale lumii grecești atestate de poemele

lui Homer s-au petrecut foarte rapid la scara istoriei, într-un interval de maximum două sau trei secole, în unele regiuni ale lumii grecești chiar în mai puțin de un secol. Era perfect normal ca o lume care se preschimba atât de repede și chiar violent uneori să ofere un teren fertil gânditorilor preocupați de originea Cosmos-ului (a ordinii universale, subiacente lumii fenomenelor), de formarea lumii și de natura zeilor, de destinul omului și de legile care guvernează natura²⁴.

Filozofia greacă, înțeleasă ca formă de cugetare umană, care se desprinde treptat de universul și orizontul mitico-religios și de viziunea magică asupra lumii, pentru ca gradual să constituie baza comună ori fundamentul logicii, ontologiei, metafizicii, gnoseologiei, etc. din scrierile filozofilor greci și totodată să fie rădăcina și trunchiul comun din care se vor desprinde științele sau disciplinele cognitive autonome din vechea Grecia, moștenite de cultura europeană (matematici, astronomie, fizică, biologie, geografie, etnografie, istoriografie), va apărea mai întâi în Ionia, la zona de confluență dintre culturile Asiei anterioare, Egiptului și Greciei antice. Aproape simultan, gândirea filozofică elenă va înflori și în zona colonială greacă din Sicilia și sudul Italiei (*Magna Graecia*), în secolul al VI-lea a.Chr. Primii gânditori greci din secolele VII–VI a.Chr., pe baza fragmentelor păstrate din scrierile lor în cadrul operelor unor autori mai târzii, pot fi divizați pe baza acestui criteriu destul de artificial, în trei categorii principale:

1. Gânditorii moral-politici, preocupați de organizarea lumii oamenilor pe baza unor legi și a unor principii de dreptate și echitate: cei șapte înțelepți ai Greciei antice (Solon, Pittakos, Bias, Pythagoras etc.) pot fi încadrați în această categorie. Ei vor fi primii *αἰσχυροὶ* (arbitri, judecători) și *νομοθέται* (legiuitori) ai cetățivilor grecești, cel puțin conform legendelor mito-istorice ale acestora. Sunt creatorii justiției (jurisprudenței), eticii și filozofiei politice grecești și primii dătători de legi scrise din istoria Europei.

2. Scriitorii care descriu prin povestiri (*λόγοι*) lumea Grecilor (Elenilor) și cea a Barbarilor (Non-Grecilor), redau istorii (aici cu sensul de povestiri), mituri și legende despre zei, eroi și regi din vechime; fără a fi *ποιηταί* (poeți *i. e.* creatori de stihuri și poeme, oameni ai cuvântului inspirat de zei și

24 Jean Hatzfeld, *Histoire de la Grèce Ancienne*, Payot, Paris, pp. 93–101 (Chapitre IX „La Formation des États Grecs”) și pp. 102–117 (Chapitre X „Disparition du Régime Aristocratique. Tyrannie ed Démocratie”).

exprimat prin vers, cuvânt/ἔπος încărcat de forță divină) precum Homer și Hesiod, ei de fapt popularizează în proză lumea exprimată de μῦθοι (narațiunea sacră a unei comunități umane). Ei sunt cei care, prin discurs sau λόγος (de aici numele lor de logografi, λογογράφοι), pun bazele istoriografiei, etnografiei și cosmografiei (geografiei). În această categorie pot fi încadrați autori greci din secolele VI–V a.Chr. precum Scylax din Caryanda, Hecateu (Hekataios) din Milet, și chiar Herodot din Halicarnass.

3. Al treilea grup este cel al autorilor care caută să analizeze universul și modul său de structurare și funcționare, pe scurt filozofii care au ca obiect de studiu natura lumii înconjurătoare (φύσις). Autorii cei mai importanți din secolul al VI-lea a.Chr. și începutul sec. al V-lea a.Chr. sunt filozofii presocratici ionieni (dar și din alte zone ale lumii elene, precum *Magna Graecia* de ex. în cazul școlii filozofice eleate) care, datorită preocupării lor de studiu, sunt numiți φυσικοί, „fizicieni” adică filozofi care cercetează principiile de funcționare ale lumii, legile naturii, am spune noi. Din această categorie fac parte Thales din Milet, Anaximenes, Anaximander (Anaximandros), Heraclit (Herakleitos) din Efes, Leucip (Leukippos) fondatorul teoriei atomiste și discipolul său Democrit (Demokritos) din Abdera, Zenon din Elea, Parmenides, Pitagora (Pythagoras) din Samos (care poate fi încadrat și printre cei din prima categorie). Primii patru enumerați sunt originari din Ionia și sunt descoperitorii celor patru elemente fundamentale ale lumii: apa (ὕδωρ), aer (ἀήρ), foc (πῦρ) și pământ (γῆ), la care se adaugă al cincilea element, indefinitul (ἀπειρον). Se poate observa corespondența dintre primele patru stoicei'a (elemente esențiale, componente fundamentale ale lumii) și cele patru stări de agregare ale materiei din Fizica modernă (lichidă, gazoasă, plasmă și solidă). Thales din Milet considera apa ca element (στοιχεῖον) fundamental al lumii, în vreme ce Heraclit afirma că focul stă la baza lumii și a fenomenelor ei. Asupra lui Heraclit vom reveni în capitolul următor²⁵.

Am ales pe Heraclit din Efes și doctrina sa pentru dinamismul intrinsec teoriei sale despre lume, care reflectă și mobilitatea, dinamismul și fluiditatea lumii grecești (nu știm cu siguranță dacă tratatul său filozofic, azi pierdut, din care avem fragmente dispersate în scrierile unor autori greci mai târzii care îl citează uneori, se numea sau nu Περὶ φύσεως, *Despre*

25 Gheorghe Vlăduțescu, *Filozofia în Grecia Veche*, Editura Albatros Sinteze Lyceum, București, 1984, pp. 15, 18–34, 61–73 (pentru referințele citate din autorii antici despre Heraclit din Efes *vide op. cit.* pp. 73–75).

Natură: dacă acesta era titlul lucrării lui Heraclit, identic probabil cu cel al scrierilor altor „fizicieni” ionieni, atunci era un titlu comun operelor multor filozofi naturaliști ionieni, dar nu numai; e suficient să ne reamintim de titlul poemului latin al lui Titus Lucretius Carus din secolul I a.Chr. *De natura rerum*, „Despre natura lucrurilor”). Consider că doctrina lui Heraclit despre *physis* este demnă de investigat, atât cât mai poate fi cunoscută, din cauza similarității unor idei ale sale cu idei din alte tradiții sapiențiale (cu Daoismul lui Lao Zi și Zhuang Zi, dar și cu unele elemente conceptuale ale Buddhismului *Mahāyāna*) și mai ales prin importanța posterității sale gnomice. Platon, Aristotel și primii filozofi stoici (Chrysippos, Cleanthes) au preluat creator concepte ale doctrinei lui Heraclit, transformându-le conform propriilor lor idei despre φύσις (natură) și κόσμος (ordine a lumii, univers ordonat prin legi și principii).

Datorită timpului foarte limitat disponibil pentru elaborarea acestei lucrări, filozofia lui Aristotel din Stagira, discipol al lui Platon și dascăl al lui Alexandru cel Mare, fondator al celebrului *Lykeion* din Atena (școala filozofică peripatetică sau aristotelică, cu o influență uriașă asupra teologiei și filozofiei Evului Mediu creștin latin și arabo-islamic; este suficient de amintit aici doctrina lui Averroes sau *Summa Theologiae* a Sf. Thomas D’Aquino), nu va fi tratată aici decât ca element comparativ pentru reliefaarea unor idei ale lui Heraclit despre *physis*, natura care pentru Aristotel era unul din obiectele sale principale de studiu și totodată un pivot al doctrinei sale filozofice. Sunt suficient de amintit aici cărțile lui Aristotel care se preocupă de fenomenele lumii fizice (τὰ φυσικά și de aici „Fizica” lui Aristotel) și respectiv scrierile aristotelice care se preocupă de problemele existențiale ultime, de dincolo de planul fizic, dar cu direct impact asupra acestuia din urmă (μετὰ τὰ φυσικά, cele aflate dincolo de planul fizic, de aici „Metafizica” lui Aristotel și toate metafizicile ulterioare).

Studiul direct pe textul grecesc, ajutat de o bună traducere a acestuia în Latină sau într-o limbă europeană modernă, constituie metoda fundamentală pentru cunoașterea filozofiei grecești antice. Studiul limbii Eline și consultarea textului grec în original reprezintă, acum la fel ca și în timpul Renașterii, *via regia* pentru înțelegerea profundă a filozofiei vechi grecești; abia apoi urmează studiul exegezei filozofice moderne asupra vechilor maeștri ai gândirii grecești și latine.

Spre a conchide, importanța scrierii în mare parte pierdute a lui Heraclit din Efes asupra istoriei filozofiei, culturii și științei va fi uriașă,

tocmai datorită recitirii și interpretării sale de către Platon, Aristotel și Filozofii Porticului (Stoici); iar „Fizica” și „Metafizica” lui Aristotel vor constitui, cu toate erorile inerente, izvorul disciplinelor omonime care au marcat cultura Europei și a lumii întregi. Nu putem încheia altfel acest scurt excurs introductiv decât prin sloganul umaniștilor Renașterii: „*Ad fontes!*”

Heraclit și doctrina sa despre *Physis*

Este greu de reconstituit integral doctrina lui Heraclit despre *physis* pe baza fragmentelor din opera sa care au supraviețuit trecerii timpului prin includerea lor (prin citare) în operele altor gânditori. Totuși, pe baza caracterului lor uneori aforistic, este dificil de presupus că Heraclit ar fi creat un sistem filozofic în sensul pe care acest termen l-a căpătat prin comparația cu scrierile lui Platon și Aristotel. Mai mult, termenul de φύσις apare foarte rar în fragmentele scrierii lui Heraclit. Mult mai frecvent apar termeni precum λόγος și πῦρ, care sunt cuvinte-cheie pentru înțelegerea învățaturii „obscurului” (ὁ σκοτεινός) Efesian, așa cum l-au caracterizat contemporanii lui, dar și mulți care au urmat după el.

Totuși, din analiza fragmentelor păstrate, putem deduce următoarele principii fundamentale ale filozofiei heraclitice:

1. Caracterul etern dinamic și mobil al lumii (κόσμος, ὅλος), care este în esență guvernată de un principiu ordonator. Esența lumii este focul (τὸ πῦρ) care este supus principiului etern numit de Heraclit când οἱ λόγος, când chiar ὁ Θεός. Prin λόγος, termen ce desemnează în mod uzual cuvântul sau discursul în limba Greacă, Heraclit înțelege principiul ordonator al lucrurilor sau logica firii, care pentru el pare a fi identică cu „Zeul” (Θεός) care este legea imanentă de funcționare a universului.

2. Principiul unității contrariilor, care este subiacent aparentei discrepante și inegalități sau inechități evidente în lume. Mișcarea, viața și însăși existența lumii sunt determinate de această permanentă luptă (ἔρις) și război (πόλεμος) al contrariilor, deci de diferența de potențial (energie, forță) dintre doi poli. Această permanentă „luptă” sau „vrajbă” este disputa care menține de fapt ciclul existenței și distrugerii (dar și al reînnoirii sau renașterii) ființelor și lucrurilor, deci devenirea și permanența universului. Focul (τὸ πῦρ) este element atât material cât și spiritual; printr-o *interpretatio moderna* ar putea fi identificat conceptului fizic de energie. Sub aspectul luptei contrariilor se naște din el armonia și dreptatea (ἁρμονία

în dialectul ionic în care scrie Heraclit și Δίκη), care sunt de fapt tensiunea (τόνος) necesară devenirii și mișcării perpetue.

3. Fără a fi neapărat enunțat explicit, Heraclit descrie conceptul cunoscut de filozofii greci de mai târziu drept ἐναντιοδρομία, transformarea a ceva în contrariul său. Orice lucru sau ființă din univers se supune acestei legi, care este de fapt o teoremă sau un corolar mai bine spus al principiului nr. 2 enunțat mai sus.

4. Metamorfoza, transformarea sau schimbarea eternă a lucrurilor, redată de obicei prin termenul grec de μεταβολή.

5. Identitatea ultimă a contrariilor, fără de care este inexplicabil ciclul de transformare al elementelor unul în altul (ἀνακυκλώσις) și deci mișcarea și totodată permanența lumii. Prin urmare, orice existent poate fi descris prin el însuși din acel moment și prin contrariul său în care deja se transformă. Nu există nimic fix, constant și stabil la modul absolut, cu excepția mobilității înseși. Nu putem descrie nimic în mod definitiv prin cuvinte, ci cel mult prin legi pe care de fapt nu le enunțăm, ci ni se arată.

6. Conceptul de conflagrație sau incendiu purificator (ἐκπύρωσις), atât de iubit de Peripatetici (Aristotel, Theophrast) și mai ales de Stoici (Zenon din Kytion, Cleanthes, Chrysippos), pare a fi la Heraclit doar începutul și sfârșitul identic al ciclului etern al transformării elementelor (foc/πυρ, pământ/γη, apă/ὕδωρ, aer/ἀήρ, foc/πυρ), care se reia la infinit. Doctrina originară a Efesianului pare să nu fi avut decât ciclul transformării unul într-altul a trei elemente, foc/πυρ, mare/θάλασσα și pământ/γη. Totul ar proveni din și s-ar reîntoarce în Foc, conform „obscurului” Heraclit.

7. Realul poate fi perfect descris prin termeni aparent contradictorii; numai limbajul nostru uman admite contradicția logică absolută, care anihilează termenii ecuației (rezultat nul). Logica lucrurilor nu, deoarece funcționează pe principiul nr. 2.

8. Deși principiul ultim al lumii (ἀρχή care este λογος) este un element comun tuturor, este totuși dificil de sesizat de către oameni. Nu percepem ceea ce guvernează Universul și care ne conduce.

9. Conceptul de fire a lucrurilor, natură, creștere și devenire, este redat la Heraclit, deși foarte rar, prin conceptul de φύσις, care este utilizat destul de parcimonios în textele heraclitice. Această natură a lucrurilor, conform lui Heraclit („*physis kryptesthai phile*”) iubește ascunderea structurii sale profunde iar universul poate fi definit simultan în termeni contradictorii

din punct de vedere al logicii formale. De altfel, logica formală se va naște abia cu Aristotel (*Organon* și *Categoriile*).

10. Ideea unității absolute a tuturor lucrurilor (ἓν καὶ πᾶν)

Aici putem observa ideea de armonie reînnoită continuu, πάλιντόνος ἀρμονίη.

Astfel, putem observa că „Heraclit cel Obscur (*skoteinos*, conform contemporanilor săi) privilegia o exprimare dialectică nu doar verbală, ci pentru a sesiza esența ascunsă a lucrurilor. Astfel, va sesiza că drumul ascendent și cel descendent sunt unul și același (cu alte cuvinte, că evoluția și involuția sunt cele două fețe complementare ale aceluiași proces sau fenomen din natură; omul însuși, prin participarea sa la *physis*, termen arareori utilizat de altfel de către Heraclit, este supus aceleiași transformări continue)²⁶.

Ideea armoniei contrariilor este exprimată poetic de Heraclit prin metafora tensiunii arcului și a corzilor lirei; forțele opuse creează mișcarea, iar efectele contrarii pot fi denumite cu același termen. Vechiul nume homeric al arcului (*toxon*) era *bios*, același nume care denumește și viața în limba Elină (cu o mică, dar esențială diferență de accentuare); cu toate acestea, lucrul (*ergon*) al arcului este moartea (*thanatos*). Aici putem observa că, sub masca omonimiei, de fapt a paronimiei, Heraclit sugerează faptul că viața și moartea sunt cele două aspecte ale existenței²⁷.

De aici, evoluția spre metafora sau mai bine zis simbolul războiului (*polemos*) care apare ca un criteriu de separare a zeilor de oameni, a celor liberi de sclavi. Este de fapt eterna confruntare a contrariilor, care se reunesc în Unul. Opozițiile heraclitice „sațietate-foame”, „sănătate-boală”, „viață-moarte”, etc. sunt identificate de fapt cu acest *polemos*, care pentru Heraclit este „tatăl și regele” tuturor ființelor și lucrurilor²⁸.

26 Idem, *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, 1954, Fr. 60 (69 B) *apud* Hipp. Ref. IX, 10, 4, p. 105; ideea coincidenței punctului inițial și final al cercului și deci ideea ciclului fenomenelor apare din Fr. 103 (70 B) Heraclit, *op. cit.*, p. 113, aici Heraclit fiind citat de Porphyrios.

27 Fr. 48 (66 B) Heraclit *apud* G. S. Kirk (ed.), *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, 1954, p. 116

28 Fr. 53 Heraclit *apud* G. S. Kirk (ed.), *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, 1954, p. 131; de asemenea, Fr. III (104 b B) Heraclit *apud* G. S. Kirk (ed.), *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, 1954, pp. 130–133 pentru perechile de opoziții și identitatea lor fundamentală. Aceleași opoziții funcționează și în viața oamenilor *vide* Fr. 88 (78 B) Heraclit, *op. cit.*, p. 135 cu aceeași identitate fundamentală subiacentă a devenirii perpetue; dictonul binecunoscut al lui Heraclit, conform căruia „nu ne scăldăm de două ori în aceeași apă, deoarece noi ape vin continuu

Ideea transformării continue a elementelor unul în celălalt (conceptul de *anakyklosis*), dar și al stărilor succesive ale existenței este o constantă a gândirii heraclitice („cald-frig, uscat-rece”, etc., care se succed una celeilalte neconținut)²⁹.

Ideile fundamentale ale „Fizicii” lui Heraclit ar fi putea fi rezumate astfel:

1. Contrariile și conflictul permanent care stau la baza lumii sunt baza unei armonii profunde, mai puternice decât armonia sau dizarmonia aparentă³⁰.

2. Lumea apare ca necreată și totodată creată continuu; focul etern (*pyr aeizoon*) este elementul fundamental care exprimă energia intrinsecă Universului. Prin conceptul de *metron* (măsură) și prin cel de *logos*, Heraclit a enunțat intuitiv legile naturii, inclusiv principiile de conservare necesare ciclului transformării elementelor³¹.

3. Ideea unității absolute a fenomenelor lumii (ἕν και παν), „Unul și Totul”. Aici Heraclit, partizanul mișcării perpetue, se întâlnește cu Parmenides, partizanul imobilității absolute a Ființei.

---

peste noi” este completat de identitatea eternă a fluviului devenirii, care este totodată cel al creației și distrugerii continue a lumii.

29 Fr. 126 (39 B) Heraclit *apud* G. S. Kirk (ed.), *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, 1954, p. 149 și mai ales Fr. 10 (59 B) Heraclit citat de Aristotel în *De Mundo* 5, 396 b 7 *apud* G. S. Kirk (ed.), *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, 1954, pp. 167–168. Ceea ce pentru zei este plăcut, pentru oameni poate fi teribil *vide* Fr. 102 (61 B) Heraclit citat de Porphyrios (Idem, *op. cit.*, p. 180). Zeul (*Theos*) este simultan zi și noapte, iarnă și vară, prisos (saturație, abundență) și lipsă (absență, foame) și „același zeu este creatorul și tatăl tuturor/*kai ton auton Theon einai panton demiourgon kai patera*” *vide* Fr. 67 (36 B) Heraclit, *apud* Idem, *op. cit.*, p. 184. *Vide et* Gheorghe Vlăduțescu, *Filozofia în Grecia Veche*, Editura Albatros Sinteze Lyceum, București, 1984, pp. 61–75 (*e. g.* pt. „*Pyr aeizoon/Focul veșnic viu*” a lui Heraclit, p. 64 iar pt. transformarea elementelor și pt. *logos* pp. 65–69) iar pentru receptarea lui Heraclit de către Stoici, pp. 409–411). Conform unor fragmente heraclitice, doctrina sa pare mono-teist-imanentă, dar conform acestuia pare monoteist-creaționistă în plan immanent.

30 Fr. 54 (47 B) *apud* Hipp. *Ref.* IX, 9, 5, in G. S. Kirk, *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, 1954, p. 222

31 Fr. 94 (29 B) Heraclit *vide* G. S. Kirk, *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, 1954, p. 284: „Soarele nu poate depăși măsura sa, altfel Eriniiile, slujnicele Dreptății, îl vor pedepsi”; de asemenea, Fr. 30 (20 B) Heraclit *apud* Clement, *Stromateis* V, 104, 1 in Idem, *Heraclitus The Cosmic Fragments*, Cambridge at the University Press, p. 307 despre *kosmos* (ordine a Universului), „care nu a fost creată nici de vreunul dintre zei și nici de vreunul dintre oameni, ci a fost, este și va fi un foc veșnic viu, care se aprinde și se stinge conform măsurii” (ideea intuitivă a principiilor sau legilor de conservare ale energiei, impulsului și masei și a ciclului etern al fenomenelor de creare și distrugere și conceptul de μέτρον/măsură).

Aristotel

Pentru a discuta aici totalitatea doctrinei Stagiritului despre *Physis*, ar fi nevoie de o carte. De aceea, mă voi limita la câteva idei fundamentale, despre concepția sau doctrina sa asupra naturii lucrurilor.

In primis, formația lui Aristotel (384–322 a.Chr.) este una foarte complexă; a fost fiu de medic, deci orientat spre observarea fenomenelor prin firea sa și probabil și prin educația paternă; a studiat filozofia lui Platon la Academia din Atena timp de 18–20 de ani iar doctrina ideilor sau formelor pure (*ideai, eide*) ca modele exemplare sau prototipuri (*paradeigmata*) ale lucrurilor sensibile l-a influențat profund. S-a format ca filozof și om de lume la Stagira în Macedonia, la Atena, la Assos și la curtea tiranului grec Hermeias din Atarneia și a contribuit, prin grija lui Filip al II-lea al Macedoniei, la educația lui Alexandru cel Mare (pe atunci principele Alexandru al Macedoniei), la școala din Mieza în Macedonia. Va muri la Chalcis în Eubeea, în condiții neclare, la vârsta de 62 de ani.

Din opera sa imensă ni s-au păstrat numai acele scrieri intitulate *akroatikoi logoi*, cursurile de filozofie care erau audiate de discipolii școlii sale filozofice din Atena, *Lykeion* (cunoscută și drept școala peripateticilor sau aristotelicilor; termenul de peripatetic provine din plimbarea/*peripaton*, pe care Aristotel obișnuia să o facă cu discipolii săi, în timp ce discutau filozofie)³².

Dintre scrierile sale ne interesează aici mai ales *Metafizica* și *Fizica*, dar și *Categoriile*, *De Caelo*, *Ethica Nicomachica* și *Ethica Eudemica*, etc. care prezintă toate influențele concepției sale despre *physis*.

Pentru a rezuma, distanțându-se clar de maestrul său Platon (neacceptând doctrina Ideilor pure și nici Numerele ideale platonice), Aristotel a ales să creeze o teorie a polarității dintre forme (*morphai*) și materie (*hyle*), primele fiind un fel de tipare care crează prin interacțiunea cu materia substanțele individuale, lucrurile sensibile. Prin unirea formei cu materia apare un compus, care este substanța individuală³³. Materia (*hyle*) prezintă o serie de caracteristici fizice, care sunt însă date de formă³⁴. De

32 Gheorghe Vlăduțescu, *Filosofia în Grecia Veche*, Editura Albatros Sinteze Lyceum, București, 1984, p. 305.

33 Idem, *Filosofia în Grecia Veche*, Editura Albatros Sinteze Lyceum, București, 1984, pp. 308–309 ssq.

34 *Ibidem*, pp. 310–312. Vide Aristot., *Metafizica* XII, 8, 1074 a 33 pt. caracterul numeric

aici, întreaga doctrină a hylemorfismului, care a tulburat atât scolastica medievală latină. Simplificând lucrurile, materia nedeterminată (*hyle*) va fi determinată prin formă (*morphe*) și va rezulta substanța individuală prin procesul numit *entelechia* (care presupune *energeia*, forța eficace care scoate lucrurile din starea potențială și le transpune *in actu*)³⁵.

Ideea mișcării și a repausului sunt esențiale pentru întreaga „Fizică” aristotelică. Numai necesitatea pune lucrurile în mișcare, conform Stagiritului, care ajunge la concluzia existenței „primului (agent/factor) motor nemișcat” din cartea a VIII-a a „Fizicii” lui Aristotel (*Fizica* VIII, 6, 258 a–259 a; Idem VIII, 5, 256 b–257 a), care va deveni *prima causa* a scolasticilor, deci Dumnezeu. Contrar Fizicii Clasice Galileo-Newtoniene, Fizica aristotelică consideră mișcarea excepția și repausul regula³⁶.

Concluzii

Excursul acesta, foarte concis, despre conceptual de *Physis* la Aristotel și Heraclit, a avut drept scop sublinierea unor trăsături generale ale lumii grecești antice și ale lumii europene și occidentale. Concepte filozofice elene precum *enantiodromia* și *energeia* sunt esențiale pentru dezvoltarea ulterioară a lumii occidentale și a culturii mondiale³⁷. Filozofia și științele apar îngemănate în culturile antice ale Greciei și Indiei și, poate cândva, vor închide cercul lui Heraclit.

---

multiplu al materiei și respectiv pentru „teoria celui de-al treilea lucru”, termenul mediu care unește contrariile, *vide* Aristot., *Fizica* I, 7, 190 b

35 Gheorghe Vlăduțescu, *Filosofia în Grecia Veche*, Editura Albatros Sinteze Lyceum, București, 1984, pp. 313–314 *ssq.*; *vide et* Martin Heidegger, *Repere pe Drumul Gândirii*, Editura Politică (Traducere și note introductive Thomas Kleininger și Gabriel Liiceanu), București, 1984, pp. 254–255 (din capitolul „*Despre physis la Aristotel*”)

36 Gheorghe Vlăduțescu, *Filosofia în Grecia Veche*, Editura Albatros Sinteze Lyceum, București, 1984, pp. 359–356 (tot capitolul despre Stagirit și școala sa, pp. 304–370). Fizica lui Aristotel este o știință aditivă, care colecționează și clasează fenomene, iar Matematica, conform Stagiritului, este (paradoxal) o știință inductivă prin abstractizare obiectelor lumii concrete și abia ulterior deductivă (Gheorghe Vlăduțescu, *Experiență și Inducție la Aristotel*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975, p. 32.

37 Francis E. Peters, *Termenii filozofiei grecești*, Humanitas (Traducere de Dragan Stoianovici), București, 1993, p. 82 s. v. *Enantia* și pp. 87–89 s. v. *Energeia*.

Bibliografie:

Izvoare consultate:

- [1] ***, *Aristotelis Quartum Volumen: De physico auditu libri octo cum Averrois Cordubensis variis in easdem commentariis, Venetiis, 1574.*
- [2] Aristotel, *Etica Nicomachică*, Editura Științifică și Enciclopedică Clasicii Filosofiei Universale, București, 1988 (Traducere, studiu introductiv, comentarii și index de Stella Petecel).
- [3] Aristotel, *Categorii*, Humanitas Filozofie Colecția F Coordonată de Sorin Vieru (Marile Cărți Mici ale Gândirii Universale), București, 1994 (Traducere și interpretare de Constantin Noica).
- [4] ***, *Heraclitus: The Cosmic Fragments*, Editura with an introduction, text, translation, and commentary by G. S. Kirk, Cambridge, The University Press, 1954.
- [5] Hesiod-Orfeu, *Poeme*, Editura Minerva Biblioteca pentru toți, București, 1987 (Tălmăcire, Prefață, Prezentări și Note de Ion Acsan).
- [6] Homer, *Iliada*, vol. I-II, Editura Albatros Lyceum, București, 1973 (Traducere în metrul original de G. Murnu, reproducere a traducerii după ediția din 1967, apărută la Editura pentru Literatură Universală; Cuvânt introductiv de Adelina Piatkowski, Note și comentarii de D. M. Pippidi).
- [7] Homer, *Iliada*, Editura Paideia Colecția cărților de seamă, București, 1998 (Traducere în hexametri, cu o Postfață, o Bibliografie esențială și indici de Dan Slușanschi).
- [3] Homer, *Odiseea*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1956 (în Românește de G. Murnu; Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi).

Bibliografie specifică:

- [1] Boulanger, André, *Orfeu legături între orfism și creștinism*, Editura Meta Colecția Ouroboros, București, 1992.
- [2] Drimba, Ovidiu *Istoria Culturii și Civilizației*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, vol. I-II, 1985, 1987.
- [3] Dumitriu, Anton, *Istoria Logicii*, vol. I, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1975.
- [4] Florian, Mircea, *Cosmologia Elenă*, Editura Paideia, București, 1993.
- [5] Hatzfeld, Jean, *Histoire de la Grèce Ancienne*, Payot, Paris, 1926.
- [6] Heidegger, Martin, *Wegmarken, Gesamtausgabe Band 9*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1976 [Heidegger, Martin, *Repere pe Drumul Gândirii*, Editura Politică, București, 1988; Traducere și note introductive Thomas Kleininger, Gabriel Liiceanu].
- [7] Matei, Horia C., *O Istorie a Lumii Antice*, Editura Albatros, București, 1984.

- [8] Peters, Francis E., *Termenii filozofiei grecești*, Humanitas, București, 1993 (Traducere de Dragan Stoianovici).
- [9] Vlăduțescu, Gheorghe, *Experiență și Inducție la Aristotel*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975
- [10] Vlăduțescu, Gheorghe, *Filosofia în Grecia Veche*, Editura Albatros Sinteze Lyceum, București, 1984.
- [11] Wald, Lucia; Slușanschi, Dan; Băltăceanu, Francisca (colab.), *Introducere în Studiul Limbii și Culturii Indo-Europene*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.